

СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОСТІ УЧНІВ З ПРОБЛЕМАМИ ЗОРУ ЗАСОБАМИ МИСТЕЦТВА

Григоренко В.Л.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Рассказова О.І.

Харківська-гуманітарно-педагогічна академія

Досліджено специфіку розвитку соціальності дітей з вадами зору. Встановлено, що у процесі розвитку соціальності дітей із сенсорними порушеннями, окрім створення зовнішніх, матеріальних умов для компенсації дефекту розвитку (вчасного протезування, адекватного лікування, реабілітації тощо), необхідним є значний соціально-культурний вплив, що забезпечує соціально-педагогічну компенсацію наявних у дитини обмежень. Такий вплив може відбуватися через створення сприятливих умов у найближчому середовищі дитини, стимулювання її творчого розвитку засобами мистецтва. Обґрунтовано провідну роль мистецтва у сприянні соціальному розвитку дітей з сенсорною недостатністю в умовах інклюзивної освіти. Визначено принципи розвитку соціальності дітей з вадами зору засобами мистецтва.

Ключові слова: діти з сенсорною недостатністю, розвиток соціальності дітей з порушеннями зору, засоби мистецтва, інклюзивна освіта.

Постановка проблеми. Становлення інклюзивного підходу в освіті, що актуалізувалося у нашій країні у зв'язку з необхідністю наближення освітніх умов до європейських стандартів, зумовило необхідність докорінної зміни ставлення нашого суспільства до верств населення, які донедавна були об'єктами соціальної й освітньої ізоляції. До такої категорії населення належать, зокрема, діти з обмеженими сенсорними можливостями, що потребують зміни до них суспільного ставлення, запровадження нового педагогічного підходу, заснованого на принципах рівнодоступності освіти та соціально-педагогічного піклування. Ще Л. Виготський висловив цю думку, характеризуючи дітей з вадами зору та слуху, так: «...зрозуміло будь-якому педагогу, що сліпа чи глухоніма дитина насамперед є дитиною, а вже потім – дитиною особливою, сліпою чи глухонімою» [2, с. 85].

В умовах інклюзивної освіти необхідно враховувати, що процес розвитку таких дітей депривується зниженням сенсорних можливостей тих аналізаторів (зору, слуху), які для є ключовими при отриманні людиною інформації про світ, насичення індивідуальної свідомості людськими смислами та образами, тому необхідним є пошук нових засобів сприяння розвитку їх соціальності як умови подолання комунікативних проблем, що виникають у таких дітей при їх включенні у загальне освітнє середовище.

Вважаємо, що у цьому напрямі дієвим є включення дитини у процес спілкування з мистецтвом, що багато в чому зумовлює інкультурацію особистості, інтеграцію її у загальний соціокультурний контекст існування конкретного суспільства, привласнення соціального досвіду, що забезпечує її комунікативну спроможність, здатність до самореалізації. Нажаль, розвивальні можливості мистецтва у роботі з дітьми із сенсорними обмеженнями використовуються сьогодні недостатньо й потребують ґрунтовного вивчення, актуальною є також розробка шляхів застосування засобів мистецтва у напрями розвитку соціальності дітей з вадами зору, слуху та мовлення в умовах інклюзивної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні засади освіти, виховання та розвитку дітей з обмеженням життєдіяльності розроблено у корекційній педагогіці та реабілітології (Ю. Вихляев, А. Колупаєва, І. Ляхова, Л. Куненко, А. Шевцов, Д. Шульженко та ін.).

Тіфологічні аспекти соціального розвитку дітей з вадами зору розроблялися Л. Виготським, О.

Клопотою, В. Кобильченко, М. Коноваловою, О. Літвіною, Г. Нікуліною, Є. Синьовою, Л. Солнцевою, В. Фіокістою та ін.

Соціально-педагогічний аспект освіти й виховання осіб із психофізичними особливостями розроблявся у роботах М. Андреевої, Ю. Богінської, Н. Грабовенко, І. Макаренко, Т. Соловйової, В. Тесленка, Н. Мірошніченко, присвячених питанням підтримки різних категорій осіб із обмеженими психофізичними можливостями в різних ситуаціях розвитку (студентська молодь із інвалідністю у ВНЗ, діти з обмеженими можливостями в промисловому регіоні тощо).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Відзначимо, що науковий доробок вчених безумовно не вичерпує усього спектра проблем, пов'язаних з соціальним розвитком осіб з інвалідністю, й має бути доповнений ґрунтовним дослідженням можливостей сприяння розвитку соціальності учнів з сенсорною недостатністю засобами мистецтва.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є висвітлення специфіки соціальності учнів з сенсорною недостатністю (вадами зору) й обґрунтування можливостей сприяння їхньому розвитку засобами мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Обґрунтовуючи можливості використання засобів мистецтва у розвитку соціальності дітей зі зниженням функцій слухових та зорових аналізаторів, необхідно враховувати, що їх загальний розвиток відбувається на тлі зумовленого фізичним станом організму сенсорного обмеження.

До категорії дітей із порушенням зору у тіфолопсихології відносять незрячих, слабозорих і дітей з амбліопією (оптично некорегуєме, функціональне зниження гостроти зору) й косоокістю [7, с. 121]. Окрім того, серед порушень зору визначаються: міопія (близорукість), ністагм, часткова атрофія зорового нерву тощо.

Поняття «незрячий» поєднує категорії дітей з візусом 0 та світосприйняттям, а також дітей, що мають гостроту залишкового зору до 0,04 включно на оці, що краще бачить із застосуванням звичайних засобів корекції – окулярів. Серед незрячих людей виділяють також наступні групи: тотально (абсолютно) сліпі (діти з повною відсутністю зорових відчуттів); частково (парціально) сліпі (діти із світосприйняттям та форменим баченням: виділення фігури на тлі) з гостротою зору от 0,005 до 0,04;

слабозорі (діти з гостротою зору від 0,05 до 0,2 на оці, що бачить краще з корекцією звичайними окулярами). Очевидно, що повна відсутність зору або значне його зниження, перешкоджає застосуванню у роботі з такими дітьми повного спектру засобів мистецтва – складнодоступними для сприйняття дитиною стають художня творчість, кіномистецтво, народно-ужиткове мистецтво. У зв'язку з цим підкреслимо, що окрім зниження гостроти зору, слабозорі діти можуть мати відхилення у стані інших зорових функцій (кольоро- та світлосприйняття, периферичного й бінокулярного зору), що також не сприяє підвищенню ефективності візуальних засобів мистецтва у роботі з ними. Тож для розвитку незрячих дітей традиційними й педагогічно визначеними є засоби музичного мистецтва, що дійсно позитивно зарекомендували себе у роботі з ними.

Проте, з соціально-педагогічних позицій неможливо не відзначити, що ігнорування засобів художнього мистецтва у роботі з незрячими дітьми може привести до деградації їхньої особистості, оскільки саме завдяки застосуванню таких засобів стимулюються зародкові можливості до візуального сприйняття людського світу та культури, що полягають у розвитку так званого «залишкового зору». Л. Солнцева [7] відзначає, що залишковий зір неможливо розглядати як остаточний ступінь послаблення нормального зору. Такий зір є специфічною інтегральною властивістю глибоко ушкодженої зорової системи, особливістю якої є нерівнозначність порушень різних зорових функцій, лабільність і нестійкість окремих компонентів, й зорового процесу в цілому, тенденція до швидкого стомлення. Підкреслимо, що головна відмінність соціального розвитку дітей, які мають залишковий зір, від тих, які зовсім позбавлені зору, полягає у тому, що, як і у здорової людини, зоровий аналізатор залишається у них основним джерелом сприйняття інформації про навколишній світ і використовується у спілкуванні, навчанні, отриманні відомостей про довкілля, залученні до мистецької творчості.

Необхідно враховувати, що слабозорі та незрячі діти, як і їх здорові однолітки, відрізняються певними індивідуальними характерологічними особливостями, інтересами та уподобаннями, що визначає переважні стратегії їх контактування зі світом (наприклад, активний екстравертований контакт, прагнення до спілкування або, характерне для інтровертів, пасивне сприйняття оточуючих або навіть уникання соціальних контактів), хоча специфічний вплив порушень зору виявляється практично в усіх психічних сферах розвитку дитини, оскільки глибина та характер ушкодження зорового каналу сприйняття визначає провідний тип пізнання оточення, його модальність й повноту образів зовнішнього світу. При порушенні зору знижується не лише кількість та якість інформації, яку отримує дитина про світ, але й самі шляхи, стратегії пізнання світу стають іншими, змінюється й результат такого пізнання. Відбуваються якісні зміни міжаналізаторних взаємовідносин, виникає специфіка розвитку понять, мови, формування образів і предметного сприйняття, мислення, пам'яті та уяви, а отже, деформується й характеристики особистості, що впливають на її соціальну взаємодію.

У джерелах [3 – 6] відзначається, що можливість розвитку дітей з вадами зору визначає не тільки сам дефект зорового сприйняття та його ступень, а й вік, у якому виник цей дефект. При чому, найбільш ускладненим є розвиток осіб, яких називають сліпонародженими – дітей із вродженою тотальною сліпотою або тих дітей, хто втратив зір до 3-х ро-

ків. Іншу категорію складають діти, що втратили зір у дошкільному віці та пізніше. Розвиток таких дітей ґрунтується на раніше сформованих зв'язках між реальністю та мислєобразами, набуваючи соціальність вони спираються на накопичений у період наявності зору соціальний досвід й створюють повноцінні системи предметно-абстрактних понять, що забезпечує високий рівень компенсації дефекту. А застосування художнього мистецтва у їх навчанні, вихованні та розвитку є запорукою збереження й відновлення таких можливостей і, тому, є особливо актуальним.

Дитина з вадами зору нерідко слабо керує власною мімікою (бо не мала «зразка» – обличчя близької людини – для засвоєння виразів обличчя, пов'язаних із виявленням соціальних емоцій). Тому діти з проблемами зору часто сприймаються сторонніми як замкнені, беземоційні, закриті до спілкування, що накладає особливий відбиток на їх соціальне становлення. Музичне та танцювальне мистецтво, художньо-творча діяльність володіють значним емоційним потенціалом, здатним зняти психологічний бар'єр, сприяти засвоєнню соціальних емоцій, навчити дитину новим шляхам вираження свого внутрішнього світу.

Натомість некомпенсована сенсорна депривація може негативно відобразитися на становленні соціальних якостей дитини з порушеннями зору, перешкоджає набуттю нею повноцінного соціального досвіду. Л. Виготським було показано, що будь-який дефект є чинником змін взаємин людини з оточенням, що, у свою чергу, впливає на становлення особистості дитини як суб'єкта соціальної взаємодії. Порушення соціальних контактів призводить до відхилень у формуванні особистості і може (за відсутності або недостатньо кваліфікованого педагогічного втручання) викликати у дитини з вадами зору появу негативних характерологічних особливостей [1, с. 87, 90].

У зв'язку з цим, підкреслимо, що процес становлення соціальних якостей дитини з проблемами зору визначає той факт, що вона постійно потребує додаткової опіки, їй не доступна та просторова свобода, якою вже можуть користуватися її однолітки, уся сфера просторових уявлень дитини виявляється дефіцитарною, а оцінка просторових характеристик світу не підтверджується зором. Просторова обмеженість та соціальна залежність не може не позначитися на розвитку особистості дитини, яка часто стає скутою, не самостійною, побоюється проявляти активність та ініціативу, очікує допомоги від тих, хто її оточує, а їх невчасна реакція або байдужість може провокувати образу, дратівливість, замкненість дитини. Недостатня розвиненість сенсорно-перцептивної сфери виявляється у нечіткості, фрагментарності, малої узагальненості просторових уявлень дитини з вадами зору. При чому, сфера просторових уявлень такої дитини виявляється не тільки недостатньо сформованою, а й специфічною.

Враховуючи те, що ускладненість засвоєння образного мислення, що базується на чуттєвому досвіді дітей з порушенням зору, впливає на накопичення ними соціального досвіду й загальний розвиток, підкреслимо важливість формування в них візуального мислення як способу творчого рішення проблемних завдань образного моделювання засобами художньої творчості – ліплення, створення виробів з паперу та картону, квілінгу, бісероплетіння, гаптування тощо. Ознайомлення зі зразками художньої творчості та декоративно-ужиткового мистецтва, засвоєння творчих навичок розширює тактильний досвід дітей, знайомить з культурою, створює розмаїття пози-

тивних вражень, розвиває залишковий зір й можливість спиратися при комунікації та пізнанні світу на зоровий аналізатор як провідний.

Вважаємо, що застосування у роботі з дітьми з проблемами зору комплексу засобів мистецтва багато у чому зумовлює розвиток в них позитивних соціальних якостей через формування здатності сприймати продукти людської творчості із максимальним використанням всіх аналізаторів, розвиток естетичного смаку й уявлень про різні галузі культури, засвоєння базових аспектів правильного сприймання різних видів мистецтва (музики, літератури, малярства, скульптури, танцю, театру тощо).

Часто для дітей з вадами зору характерним є прояв певного егоцентризму – така дитина може багато спілкуватися, але не отримуючи від співрозмовника усієї кількості відповідних сигналів, у тому числі й невербальних (вираз обличчя, очей, міміка, мікрожести тощо), орієнтується у спілкуванні насамперед на свій стан, власне сприйняття та думку. Якщо не навчити дитину діалогічному спілкуванню, емпатійності, зверненню до співрозмовника, постійному отриманню зворотного зв'язку, орієнтація на себе може стати домінуючою характеристикою особистості дитини, що визначатиме весь шлях розвитку її соціальності. Слухання музики, спів та музикування стимулюють прояви творчості, забезпечують зняття емоційної напруги, бар'єрів у спілкуванні. Зокрема хоровий спів та гра в ансамблі створюють умови для подолання комунікативної депривації, отримання невербального досвіду соціальної взаємодії, взаєморозуміння та підтримки. Оскільки у житті та діяльності дітей з порушеннями зору до їх пам'яті висуваються підвищені вимоги, ніж до дітей з нормальним розвитком, часто учень має унікальні мнестичні можливості (мовна, слухова, тактильна пам'ять), що дозволяє компенсувати вади зору при художньо-творчих заняттях. Дієвим є вплив сучасного медіа мистецтва, що створює у дитини почуття причетності до сучасного світового прогресу, породжує позитивні емоції, закладає основу для участі дитини з вадами зору в обговоренні актуальних для покоління технічного прогресу питань.

При порушеннях біокулярного зору зменшується сприйняття перспективи та глибини простору. Звичка до поверхового пізнавального контакту з довкіллям безумовно визначає й особливості розвитку соціальної сфери особистості: часто соціальні знання та уміння учня з вадами зору виявляються більш обмеженими та неглибокими, спілкування – поверховим і таким, що виключає глибокий емоційний зв'язок, стійку прихильність. При засвоєнні різних видів мистецько-творчої діяльності, для компенсації недоліків одного аналізатора необхідно більш активно задіяти інші: навчити дитину користуватися дотиком, смаком як додатковим джерелом інформації, тренувати вестибулярний апарат, розвивати слух, емоційне сприйняття дійсності, образне мислення, оскільки у розвитку цілісної картини

світу учня з вадами зору велику роль відіграють дотик, слух, проприоцептивні відчуття й навіть смак та нюх. Для розвитку соціальності учня під час занять мистецтвом необхідно більше розмовляти з ним, пояснювати просторові особливості життя, забарвлювати емоціями опис навколишнього світу, навчати антиципації (передбаченню на основі чіткого та швидкого аналізу існуючих умов та подій).

Висновки і пропозиції. У цілому, наголосимо, що успішність процесу розвитку соціальності дітей з вадами слуху багато в чому визначається створенням зовнішніх, матеріальних умов для компенсації дефекту розвитку: безбар'єрного середовища, інтенсивного педагогічного впливу, вчасного протезування, адекватного лікування та реабілітації, що у комплексі забезпечує досягнення дитиною високого рівня розвитку. Проте, як правило, такій дитині для її повноцінної інтеграції в освітнє середовище необхідний не тільки соціально-медичний та педагогічний, а й культурно-естетичний вплив засобів мистецтва, що забезпечує компенсацію її обмежень через інкультурацію, формування позитивного досвіду продуктивної діяльності, створення сприятливих умов творчої взаємодії у середовищі однолітків, що є необхідною передумовою повноцінного входження дитини з інвалідністю у суспільство.

В умовах інклюзивної освіти мистецько-творча діяльність дітей з вадами слуху та зору розвивається під впливом сенсорної недостатності, а тому має певні особливості (відбувається в обов'язковій присутності старшого наставника, який організує продуктивну міжособистісну взаємодію однолітків; здійснюється як через компенсацію депривованого сенсору іншими, так і через максимальне використання й розвиток можливостей депривованого сенсору; передбачає індукцію (підсвідомий обмін) соціального досвіду між однолітками як провідний механізм одержання дитиною повноцінних творчих умінь).

Наголосимо, що розвиток соціальності дітей із сенсорною недостатністю засобами мистецтва має здійснюватися з опорою на наступні принципи: інтерес та ситуація успіху як основа впливу мистецтва на дитину; раннє залучення до мистецтва; безперервність художньо-творчого впливу на дитину; мультикультурний підхід, що припускає включення у заняття мистецтвом з дитиною максимально широкого діапазону художніх стилів і національних традицій; комплексний підхід до викладання художніх дисциплін на основі взаємодії різних видів мистецтв; поширення у закладах освіти варіативних мистецьких освітніх програм різного рівня, адаптованих до можливостей кожного учня; впровадження особистісно-орієнтованих методик художньо-освітньої діяльності, індивідуалізованих підходів до різних категорій учнів.

Зважаючи на результати проведеного аналізу, відзначимо, що перспективним напрямом подальших досліджень є розробка програм розвитку соціальності дітей з сенсорними порушеннями в умовах інклюзивної освіти.

Список літератури:

1. Выготский Л. С. Слепая дитина // Собр. соч. – Т. 5. – М., 1983. – С. 86-100.
2. Выготский Л. С. Проблемы общей психологии / Л. С. Выготский // Собрание сочинений в 6-ти томах. – М., 1982. – Т. 2. – 504 с.
3. Инклюзивное образование / С. В. Алехина, Н. Я. Семаго, А. К. Фади́на; отв. ред. Т. Н. Гусева. – М.: Центр «Школьная книга», 2010. – Выпуск 2: Технология определения образовательного маршрута для ребенка с ограниченными возможностями здоровья. – 208 с.
4. Инклюзивное образование / С. В. Алехина, Н. Я. Семаго, А. К. Фади́на; отв. ред. Т. Н. Гусева. – М.: Центр «Школьная книга», 2010. – Выпуск 1. – 272 с.

5. Інтеграція молоді з обмеженими фізичними можливостями в суспільство: громадсько-правові, соціально-психологічні та інформаційно-технологічні аспекти: методичний посібник / Є. А. Клопота, В. Г. Бондаренко, О.А. Клопота та ін. – Запоріжжя, 2008. – 114 с.
6. Колупаєва А. А. До питання інтегрованого навчання слабочуючих дітей // Збірник матеріалів Всеукраїнської конференції з історії навчання глухих в Україні. – К., 2001. – С. 85-87.
7. Солнцева Л. И. Введение в тифлопсихологию раннего, дошкольного и школьного возраста / Л. И. Солнцева. – М.: Полиграф сервис, 1997 – 121 с.

Григоренко В.Л.

Харьковский национальный педагогический университет имени Г.С. Сковороды

Рассказова О.И.

Харьковская гуманитарно-педагогическая академия

СОДЕЙСТВИЕ РАЗВИТИЮ СОЦИАЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ С ПРОБЛЕМАМИ ЗРЕНИЯ СРЕДСТВАМИ ИСКУССТВА

Аннотация

Исследована специфика развития социальности детей с недостатками зрения. Установлено, что для компенсации сенсорной недостаточности таких детей, кроме создания внешних, материальных условий (своевременного протезирования, адекватного лечения, реабилитации и т.д.), необходимо значительное социально-культурное стимулирование, обеспечивающее социально-педагогическую компенсацию сенсорных ограничений ребенка. Обосновано, что такое стимулирование может организовываться путем создания в ближайшем окружении ребенка благоприятной творческой атмосферы, стимулирования его самостоятельной продуктивной деятельности с помощью разных видов искусства. Выделена ведущая роль искусства как фактора, способствующего социальному развитию детей с недостатками зрения в условиях инклюзивного образования. Определены принципы развития социальности детей с сенсорной деprivацией средствами искусства.

Ключевые слова: дети с сенсорной недостаточностью, развитие социальности детей с нарушениями зрения, средства искусства, инклюзивное образование.

Grigorenko V.L.

Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda

Rasskazova O.I.

Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy

PROMOTING SOCIALLY STUDENTS WITH VISION PROBLEMS THROUGH ART

Summary

To investigate the specificity of sociality of children with visual impairments. It was found that to compensate for sensory deprivation these children, in addition to creating the external, material conditions (prosthetic timely, adequate treatment, rehabilitation, etc.) must be significant socio-cultural stimulation, providing socio-educational compensation sensory limitations of the child. It is proved that such incentives can be organized through the creation of a child's immediate environment favorable creative atmosphere, encouraging its independent productive activities with different kinds of art. Highlighted the leading role of art as a factor contributing to the social development of children with visual impairments in terms of inclusive education. Defines the principles of sociality children with sensory diversion by means of art.

Keywords: children with sensory failure of social development of children with vision, art tools, inclusive education.